

РОЗДІЛ 3 ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 94(477)-058.64:323.22/28

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.24.3>

ОБРАЗ «ЧУЖОГО» В РАДЯНСЬКИЙ І ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОДИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

THE IMAGE OF THE “ALIEN” IN THE SOVIET AND POST-SOVIET PERIOD OF UKRAINIAN HISTORY: POLITICAL ASPECTS OF THE PROBLEM

Кіндратець О.М.,*доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології**Запорізького національного університету***Сергієнко Т.І.,***кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових та політичних наук
Національного університету «Запорізька політехніка»*

У статті автори аналізують увагу на образі «чужого» в радянський і пострадянський періоди історії України. Мета дослідження – аналіз еволюції уявлень про «чужого» в Україні протягом майже століття. Хронологічні рамки дослідження охоплюють радянський період історії українського суспільства та пострадянський. У цей час змінювалися уявлення про «чужого» під впливом державної політики та криз, конфліктів, війн. Деякі стереотипи, що сформувалися в радянські часи щодо «чужого», «ворога», зберігаються понині. Їх стійкість пов'язана з тим, що ці стереотипи формувалися під впливом страху. Залякування може використовуватися як політична технологія, яка допомагає зберегти владу, стабільність, інтегрувати суспільство. Методологія дослідження полягає в використанні загальнофілософських і конкретно-наукових методів. Серед них історико-компаративістський. Завдяки йому окреслені особливості становлення самих концепцій, що досліджували аксіологічні основи образів «свого» та «чужого» в наукових джерелах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Доведено, що в радянський період образ «чужого» конструювався на ґрунті марксистсько-ленінської ідеології. За час існування незалежної держави в Україні не завершився процес формування політичної нації, що створює певні загрози для держави та суспільства. Обґрунтовано, що під час війни міжгрупові межі стають більш чіткими, що впливає на суб'єктивне сприйняття дійсності. Будь-яка війна є війною з «чужими» й обороною від них. Разом із тим зазначимо, що «чужий» відіграє ключову роль у формуванні ідентичностей. Науковою новизною дослідження є виокремлення різноманітних впливів образів «іншого» та «чужого» на свідомість індивідумів і соціуму в Україні. Дійшли висновку, що формування неприязного, нетерпимого ставлення до «чужих» відбувається під впливом нерівності соціальних груп.

Ключові слова: чужий, свій, інший, значимий інший, ворог, ідентифікація, розмежування суспільства, толерантність.

In the article the authors analyze the attention to the image of the «alien» in the Soviet and post-Soviet periods of Ukrainian history. The aim of the research is to analyze the evolution of ideas about «alien» in Ukraine for almost a century. The chronological framework of the study covers the Soviet period in the history of Ukrainian and post-Soviet society. At this time, ideas about the «ours» and «alien» changed under the influence of state policy and crises, conflicts, wars. Some stereotypes that were formed in Soviet times about the «alien», «enemy» are still preserved. Their stability is due to the fact that these stereotypes were formed under the influence of fear. Intimidation can be used as a political technology, which helps to maintain power, stability, to integrate society. The research methodology is based on general philosophical and concrete scientific methods. One of them is the historical-comparative method. Thanks to it, the features of the formation of the very concepts that investigated the axiological foundations of the images of the «ours» and «alien» both in the scientific sources of domestic authors and foreign ones are indicated. Research results. It is proved that in the Soviet period the image of the «alien» was constructed on the basis of Marxist-Leninist ideology. During the existence of an independent state in Ukraine, the process of forming a political nation has not been completed, which poses certain threats to the state and society. It is proved that during the war, intergroup boundaries become clearer, which affects the subjective perception of reality. Any war is a war with «aliens» and defence against them. At this time, the «alien» plays a key role in the formation of identities. The reasons and consequences of the formation of the image of the «alien» in Ukraine in the conditions of a hybrid war are revealed. It is proved that one of the goals of the hybrid war pursued by the aggressor country is to destabilize the situation in Ukraine by manipulatively influencing the consciousness and behavior of people. Thus, the purpose of this article is to study the image of the «ours» and «alien» in the Soviet and post-Soviet history of Ukraine. The scientific novelty of the study is the allocation of various effects of images of the «other» and «alien» on the consciousness of individuals and society in Ukraine. It is concluded that the formation of a hostile, intolerant attitude towards «others» occurs under the influence of inequality of social groups.

Key words: alien, ours, another, significant other, enemy, identification, delimitation of society, tolerance.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження пов'язана з тим, що українське суспільство плюралістичне, а тому важливо формування терпимого сприйняття різноманітності. Без цього неможливо зберігати стабільність у суспільстві та забезпечувати його розвиток. Це зумовлює інтерес до проблеми толерантності й проблем «чужого» представників різних галузей знань – соціологів, психологів, політологів, конфліктологів. Ставлення до людей, що сповідають іншу віру, належать до іншої культури, етносу, раси, мовної групи тощо, є показником рівня толерантності в суспільстві.

У недемократичних державах неприйняття «чужого» може втілюватися в політику дискримінації, переслідування за ознакою політичних переконань, етнічної належності, віросповідання, культури, майнового стану. Тоталітарна держава сама часто причетна до формування образу «ворога» з метою згуртування населення довкола влади. Страх перед «ворогами» призвів до виникнення почуття ненависті до «ворогів народу» (внутрішніх і зовнішніх) в СРСР, а це дало змогу закріпити у свідомості людей стійкі стереотипи, які зберігаються дуже довго незалежно навіть від зміни влади та державної політики. На побутовому рівні нетерпимість до «чужих» може проявлятися в переслідуванні, погрозах, залякуванні, руйнуванні культурних пам'яток тощо. У недемократичних країнах часом сама держава формує в суспільстві нетерпимість до певних груп населення. Це робиться з метою розправи над політичними опонентами або «непокірними» групами населення. У ліберально-демократичних країнах проводиться політика толерантності, яка знайшла закріплення в законодавстві цих країн. Однак і там нетерпимість існує, хоча й засуджується більшістю суспільства. Так, у Європейському Союзі ця проблема загострилася внаслідок зростання кількості мігрантів, частина з яких не бажає інтегруватися в суспільство та не сприймає його систему цінностей.

Предметом дослідження науковців, що цікавляться проблемою толерантності, є різні форми ксенофобії. Хоча варто зауважити, що в одній і тій же країні в різні часи можуть спостерігатися різні форми ксенофобії. Ксенофобію здебільшого пов'язують із відчуттям людиною страху перед представниками інших культур, меншин, релігій, соціальних груп, неприйняттям «чужого» у зв'язку з його «інакшістю». Найчастіше в часи криз – соціально-економічних, політичних, «чужі» починають сприйматися як «вороги», їх часто звинувачують у тих проблемах, які виникають у суспільстві та які негативно впливають на життя людей. Щоб подолати ксенофобію, необхідно формувати толерантність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У плюралістичному суспільстві (навіть якщо воно

є демократичним) час від часу проблема «свого»-«чужого» стає актуальною та вимагає реагування на неї держави. Запобігти гострим політичним конфліктам, причиною яких є неприйняття «чужих», нетерпиме ставлення до них, можна шляхом формування культури толерантності в суспільстві. Майкл Уолцер уважав, що потреба в толерантності породжена відмінностями, які існують у суспільстві. Вона робить можливим мирне співіснування людей із різною ідентичністю, культурою та історією [1, с. 14, 17]. Проблема толерантності цікавить багатьох зарубіжних учених, такі як Ян Добернак, Тарік Модуд [2], Дж. Боман [3], В. Браун [4], Е. Галеоти [5], П. Джонс [6].

Варто зазначити, що проблема «свого» та «чужого» тісно пов'язана не тільки з проблемою толерантності, а й із низкою інших проблем – соціальної ідентичності, соціальної дистанції, ідентифікації, міжгрупових відносин, конфліктів (соціальних, політичних).

Теорія соціальної ідентичності з'явилася в 1970-х роках і стала найважливішою теорією міжгрупових відносин у психології в 1990-х роках [7, с. 4–5]. Зменшення міжгрупової дистанції та примирення груп нині таж привертає увагу багатьох дослідників. Уважається, що поява супернаціональних цілей може зменшити міжгруповий конфлікт, оскільки це цілі, які вимагають співпраці різних груп для їх досягнення [7, с. 4].

Інтерес у науковців викликають і механізми, чинники, що впливають на самооцінку, самокатегоризація груп в умовах соціальних змін і невизначеності. Визначення цього є важливою, оскільки від цього залежить та оцінка інших, їх категоризація [8]. Категоризація розглядається як сприйняття, оскільки об'єкт, який сприймається, зіставляється із загальними категоріями. Тобто образ «чужого» зіставляється з тим образом, із яким людина ідентифікує себе. Ідентифікація частково залежить від (не) сумісності різних соціальних груп. Д. Рот, М.К. Стеффенс і В.Л. Вінболес вважають, що когнітивні механізми відіграють важливу роль у сприянні або перешкоджанні інтеграції суспільства, зменшенні або збільшенні упередженості між групами. Ставлення до інших груп залежить від самоконцепції, стереотипів, ідентифікації та групової сумісності [9]. Для дослідження становлять інтерес два основні підходи до вивчення ідентичності: есенціалізм, конструктивізм [10].

Вивченням проблеми формування образу «чужого» займаються українські вчені, такі як Є. Кислякова, В. Соломіна [11], О. Удод, М. Юрій [12] та ін. Особливості образу «чужого» з урахуванням ментальних властивостей досліджені в працях О. Кривицької [13], С. Кульчицького [14; 15] та ін. Також деякі аспекти цієї проблеми розглянуті в статті Т. Лобань «Особливості українського менталітету та його вплив на процес

державного будівництва в Україні» [16] і в статті О. Кіндратець «Розмежування українського суспільства в процесі демократизації» [17].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вивчення й аналіз опублікованих за цією проблемою робіт показали, що відсутнє комплексне дослідження із системним розглядом образу «чужого» в радянській і пострадянській історії України та виокремлення різноманітних впливів на свідомість людини в умовах сьогодення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження – вивчення особливостей формування образу «чужого» в радянській і пострадянській період історії України та шляхів подолання розмежування суспільства, формування політичної нації. Для досягнення мети поставлені завдання дослідити проблеми співіснування людей у радянській і пострадянській Україні, вплив влади на формування свідомості, стереотипів людей.

Методологія дослідження полягає у використанні загальнофілософських і конкретно-наукових методів, серед них – історико-компаративістський. Завдяки йому окреслено особливості становлення самих концепцій, що досліджували аксіологічні основи образу «чужого» в наукових джерелах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Образ «чужого» традиційно розглядається як відмінність, яка вказує на культурні, релігійні й ментальні особливості «свого» та «чужого» світів. При цьому часто увага акцентується на етнічній самобутності особистості, групи. Образ «свого» в міжгруповому спілкуванні, на противагу «чужому», розглядається як належність до певної соціальної групи, при цьому стереотипізація «свого» формується шляхом побудови образу на основі наявного стійкого уявлення про «своїх» і «чужих».

Деякі вчені розглядають відмінність у сприйнятті не лише «свого» і «чужого», а й «іншого» і «чужого». Є. Кислякова і В. Соломіна, указуючи на те, що «чуже» трактується як вороже, таке, що несе потенційну загрозу, тоді як «інше» передбачає зацікавленість, що надалі або дає змогу сприйняти цей «інший досвід», спочатку піддавши «своє» самокритиці та самоаналізу, або відкидає його, знову трансформуючись в опозицію «свій» – «чужий» [11, с. 73].

«Інший» може викликати почуття поваги, цікавості або ж заздрощів, роздратування чи злості, якщо ця відмінність створює проблеми в спілкуванні та задоволенні потреб. Варто зауважити, що як зміна «іншого» на «свого», так і його перетворення на «чужого» в сприйнятті людей можливі. Шанси перетворення «іншого» на «свого» значно більші, ніж «чужого» на «свого».

О. Грицай та М. Ніколко звертають увагу на важливість визначення того, які народи виявилися найбільш важливими як «іншого» для конструювання самоідентифікації українців з установленням державної незалежності: європейці, російська чи американська нація [18, с. 173]. «Чужий», на відміну від «іншого», викликає інші емоції та почуття – відчуття небезпеки, тривоги, страху, ненависті [19]. Ненависть означає, що «чужий» уже сприймається як ворог, якого потрібно знищити, нейтралізувати або завдати йому шкоди.

«Чужий» у радянський період історії України.

У радянський період створювалися два образи «чужого»: образ країн – «чужих», ворожих; образ «чужого» у своїй країні. Якщо за допомогою державної пропаганди «інший» перетворюється у свідомості людей на «чужого», то тоді владі простіше було застосувати репресії до тих, хто в масовій свідомості був «чужим».

Також зазначимо, що в радянській Україні було декілька періодів у формуванні уявлень про «чужих» – ворогів народу. У перші роки радянської влади «чужими» були колишні політичні опоненти влади, духівництво, частина інтелігенції, «експлуататорські класи». До класів, яких потрібно було остерігатися й боятися, віднесли й «дрібнобуржуазне», за визначення В. Леніна, селянство. В особливу категорію селян попали «куркулі» – найбільш заможні з них. Фізичні розправи з «чужими» продовжувалися протягом усього періоду існування тоталітарного режиму. Найбільш масове знищення українських селян відбулося під час Голодомору в 1932–1933 роках.

Самуель П. Хантінгтон відмічав, що в класових та ідеологічних конфліктах ключовим питанням було «На якій стороні ти стоїш?» [20, с. 23]. У роки масових репресій на обрання тієї чи іншої сторони значною мірою впливав страх.

«Червоний» терор – ґрунтувався на марксистсько-ленінській ідеології, теорії диктатури пролетаріату, яка виправдовувала фізичне знищення «ворогів народу». З часом група «чужих» розширилася: до неї були віднесені «шпигуни», що нібито працювали на імперіалістичні країни. До цієї групи могли бути зачислені всі незалежно від соціальної чи етнічної, професійної належності. Серед репресованих були й представники української інтелігенції, яких звинувачували в зраді інтересів трудового народу.

У цей період фабрикувалися справи проти нібито членів «контрреволюційних», «націоналістичних», «шпигунських», «диверсійних», «повстанських» організацій українських, німецьких, польських, грецьких та інших націоналістів [21, с. 51]. Перед Другою світовою війною та після неї, утисків, переслідувань і фізичного знищення зазнали військові. Військовополонені вважалися

зрадниками й часто ешелони з ними з Німеччини направлялися в Сибір, де вони знову ставали в'язнями, уже як злочинці, що зрадили Батьківщину, потрапивши в полон ворога.

Ще одним способом розправи із «чужими» були депортації певних соціальних груп населення. Так, за різними джерелами, із серпня 1941 року по червень 1944 року були депортовані з Криму від 180 тис. до 230 тисяч осіб. Кримські татари, німці, вірмени, болгари, греки, італійці були виселені на північ Росії, у Сибір чи в республіки Середньої Азії. Після приєднання до Радянської України в 1939 році Західної України багато українців було фізично знищено або теж вислано на схід Радянського Союзу. Після війни почалися розправи з учасниками українського визвольного руху.

Чистки суспільства припинилися в часи відлиги, але потім знову відновилися, щоправда, у значно менших масштабах. Багато членів Української Гельсінської групи було заарештовано за «антирадянську агітацію та пропаганду». Ті політв'язні, що повернулися з в'язниць, заслання, для багатьох тривалий час залишалися «іншими», а для когось «чужими».

Хоча перебудова змінила в багатьох погляди на історію, оскільки оприлюднені були ті історичні факти, які замовчувалися або заперечувалися, але роки залякування, ідеологічної роботи залишили слід у свідомості суспільства.

Зовнішніми «чужими» були країни Заходу, передусім країни, що входили до військово-політичного блоку НАТО.

М. Юрій вважає, що для того, щоби розуміти сутність взаємодій між суб'єктами міжцивілізаційних процесів, необхідно виявити особливості формування й підтримки цивілізаційної ідентичності [19].

Образ «чужого» в пострадянський період історії України.

Оскільки в спадок від Радянського Союзу залишилося декілька стійких стереотипів щодо «чужих», то для частини населення України «чужими» залишалися тривалий час, а для декого залишаються й понині «націоналісти» і «бандерівці». Ці стереотипи образу «чужих», що сформувалися ще за радянських часів, Росією до початку гібридної війни та під час цієї війни здебільшого використовувалися для конструювання ворожого образу українців у росіян, що підтверджують репрезентативні соціологічні дослідження. Також зазначимо, що в Україні існує й різне сприйняття тих, кого вважають героями. Отже, варто наголосити, що образ «свого» та «чужого» тісно пов'язаний із проблемами етнічних стереотипів і толерантності. Зазначимо, що саме в міжкультурній комунікації образ «свій – чужий» утілюється у формі соціальних стереотипів, підвидом яких є етнічні.

Історичними передумовами формування образу «чужого» в Україні варто вважати те, що під впливом драматичних подій історії український етнос сформувався на території кількох держав. Процес формування території України в сучасних кордонах завершився в 1954 році, а набула вона суверенітету тільки в 1991 році. У період Першої світової війни, революції та громадянської війни на окремих територіях України виникали автономні утворення, що претендували на самостійну державність. Це й Західноукраїнська Народна Республіка, і Донецько-Криворізька Республіка, і Кримськотатарська Народна Республіка. Аналізуючи історичні чинники, варто враховувати те, що такі регіони, як Галичина, Закарпаття, Буковина, частина Бессарабії, тривалий час були відірвані від України, входили до складу інших держав. Знаходження багатьох територій країни в складі інших держав не могло не вплинути на етнічний склад, культуру, традиції, релігію, особливості менталітету населення.

Розпад Радянського Союзу не призвів до моментальної зміни ні свідомості, ні культури. Однак розуміння «чужого» в Україні почало хоч і повільно, але змінюватися. Незважаючи на збереження образів «чужих», в Україні не виникли конфлікти, як це сталося в багатьох інших республіках колишнього Радянського Союзу за декілька років до його розпаду на міжнаціональному ґрунті. Причинами міжнаціональних конфліктів у цих республіках були історична пам'ять, соціально-економічна та політична криза, культурномовні питання тощо.

Нова соціальна спільнота «радянський народ», яка формувалася в Радянському Союзі, почала руйнуватися. «Чужі» з'явилися як усередині республік (у Грузії всередині «чужими» почали вважатися дагестанці, південні осетини, які такими «чужими» вважали грузин; в Азербайджані – вірмени Нагорного Карабаху, які заявили про бажання спершу створити автономну республіку, а згодом відділитися від Азербайджану; у прибалтійських республіках, хто не бажав зміни зовнішньополітичного курсу держав, теж перетворилися на «чужих»). У період становлення незалежності держав – колишніх республік Радянського Союзу, змінювалися уявлення й про «братські/небратські» народи. «Братські» народи – це ще один стереотип, який формувался в Радянського Союзу з метою зміцнення держави, збереження політичної стабільності. Нині такий стереотип зберігає в тих, хто ідентифікує себе як «радянські». Це є свідченням того, що політика зі створення єдиної спільності – «радянський народ», усе ж мала успіхи. Частина громадян України донині ідентифікує себе як «радянські».

В Україні зі здобуттям незалежності образ «чужого» на державному рівні не конструювався,

на відміну від деяких інших пострадянських країн. У деяких із них зміни почалися з визнання «чужими» в політичній системі, що змінювалася, старої політичної еліти та проведення люстрації. В Україні на початковому етапі розбудови незалежної держави люстрація не проводилася, політика декомунізації була не послідовною. До люстрації вдалися після Помаранчевої революції. А це означає, що колишня номенклатура залишалася при владі ще довгий час уже в незалежній Україні. Не тільки недосконала економічна політика, що призвела до затяжної економічної, фінансової кризи, кризи неплатежів, масового безробіття, зростання бідності, та олігархізація влади перешкоджали формуванню політичної нації, а й збереження різних ідентифікацій. Про негативні наслідки для розвитку Української держави попереджав Джеймс Мейсон. Він уважав, що в результаті застосованих компартійно-радянським центром масових репресій проти українського народу нація українська втратила консенсус щодо власної національної ідентичності, історії й культурних цінностей [22].

Короткі періоди прискореного формування політичної нації (путч у Москві в 1991 року, у 2014–2015 рр. – початок гібридної війни Росії проти України) уповільнювався після того, як страх витіснявся заспокоєнням. Хоча варто відмітити, що кожного разу відбувалося кількісне прирощування української політичної нації.

Чи були створені нові міфи й конструкти, які, на думку О. Удода та М. Юрія, пропонують

людині як особисту, так і соціальну ідентичність, що дає їй змогу відрізнити себе від іншого світу, від інших культур [12, с. 55]? Вони формувалися, але дуже повільно.

Якщо подібних конструктів не створено, уважають вчені, «то поступово особистість перестає ототожнювати себе з державою, у якій проживає, або певним цивілізаційним типом, утрачає ідентичність і намагається компенсувати всередині себе порожнину, що утворилася. У результаті як компенсація особистість починає себе ідентифікувати з певною групою: родиною, кланом, етносом або нацією» [12, с. 55]. Ці конструкти є обов'язковими для політичної соціалізації особистості.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, за час існування незалежної держави в Україні не завершився процес формування політичної нації, єдиної ідентифікації. Це зумовлює існування розмежування суспільства на «своїх» і «чужих». Однак в умовах інформаційного суспільства з'явилися можливості подолання сприйняття «чужого» як ворога. Цьому має сприяти інформаційна політика держави, формування толерантності.

Представлені результати дослідження є початковою ланкою вивчення образу «чужого» в радянський і пострадянський період історії України. Це дослідження є важливим для подолання наслідків гібридної війни в сучасній Україні, однією із цілей якої є руйнування єдності суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Уолцер М. О терпимості / перевод с англ. яз. И. Мюрнберг. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. 160 с.
2. Dobbernack J., Modood T. Tolerance, Intolerance and Respect: Hard to Accept? (eds). Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2013. 255 p.
3. Bohman J. Deliberative toleration, *Political Theory*. 2003. № 31 (6). S. 757–779.
4. Brown W. Regulating aversion: tolerance in the age of identity and empire, Princeton. N.J. ; Woodstock : Princeton University Press, 2006. 288 p.
5. Galeotti E. Toleration as recognition. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 242 p.
6. Jones P. Toleration, recognition and identity. *Journal of Political Philosophy*. 2006. № 14 (2). S. 123.
7. James H. Liu A. Cultural Perspective on Intergroup Relations and Social Identity Massey University, Wellington, New Zealand, Produced by The Berkeley Electronic Press, 2011. URL: <https://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1119&context=orpc> (дата звернення: 20.11.2020).
8. Jiin Jung Michael A. Hogg Hoon Seok Choi. Recategorization and in-group projection: Two processes of identity uncertainty reduction *Journal of Theoretical Social Psychology*, 2018. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/jts5.37> (дата звернення: 25.12.2020).
9. Jenny Roth, Melanie C. Steffens, Vivian L. Vignoles. Group membership, group change, and intergroup. Submitted to *Journal: Frontiers in Psychology Specialty Section: Personality and Social Psychology* Article type: Hypothesis and Theory Article Manuscript, 2017. URL: https://www.researchgate.net/publication/324252134_Group_Membership_Group_Change_and_Intergroup_Attitudes_A_Recategorization_Model_Based_on_Cognitive_Consistency_Principles (дата звернення: 20.01.2021).
10. Omid Payrow Shabani. Politics Of Identity. *The Encyclopedia of Political Thought*, 2014.
11. Кислякова Е.Ю., Соломина В.В. Концептуальная триада «свой – чужой». *Филологические науки. Серия «Вопросы теории и практики»*. Тамбов : Грамота, 2011. № 3 (10). С. 72–76.
12. Удод О.А., Юрій М.Ф. Образ «Іншого» у формуванні української ідентичності. *Харківська історико-географічна збірка*. 2015. Вип. № 14. С. 54–75.

13. Кривицька О. Спільна ідентичність у розумних децентралізованих українських громадах: особисті та капелюшні форми. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень Ф.Ф. Курас НАН України*. 2018. № 3–4 (94–95). С. 124–141.
14. Кульчицький С. Природна формула української полісної нації. *Проблемні історії України: факти, судження, обшуки*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. № 23. С. 22–68.
15. Кульчинський С. Національна згода як умова державотворчого процесу в Україні. Куди ми йдемо? *Ідеологія та ідейно-політичні засади державного ексцентричності України* : матеріали науково-практичної конференції. Київ, 1993. С. 74.
16. Лобань Т.І. Особливості українського менталітету та їх вплив на процес державного будівництва в Україні. *Людина і політика*. 2004. № 4. С. 106–112.
17. Кіндратець О.М. Розміщення українського суспільства в процесі демократизації. *Політичний менеджмент*. 2005. № 6. С. 31–41.
18. Hrytsai E., Nykolko M. Ukraina: natsyonal na iaydentychnost v zerkale Druhoho. Vylnius : EHU, 2009. 220 s.
19. Юрій М. Українська ідентичність та образ «іншого». *Україна – Європа – Світ. Серія «Історія, міжнародні відносини»* : міжнародний збірник наукових праць. Тернопіль : Видавництво ТНПУ В. Гнатюка, 2015. Вип. 16. Гл. 2. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yurii_Mykhailo/Ukrainska_identychnist_i_obraz_Inshoho/ (дата звернення: 05.01.2021).
20. Samuel P. Huntington. The ticking of civilization? *Foreign Affairs*, 1993. S. 22–49.
21. Чирко Б. Етнічні німці України в роки Другої світової війни та повоєнних часів. *Наукові записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. 2017. Вип. 28 (67). № 1. С. 50–55.
22. Волошина Л. Національна травма: чи пережили вони мій Голодомор? 2016. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/nacionalna-travma-chy-perezhyly-my-golodomor> (дата звернення: 05.01.2021).